

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

РАДЧУК ОЛЬГА ВЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 811.161.1

**СЕМАНТИКА ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ»
У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Дніпро – 2020

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, доцент
Скоробогатова Олена Олександрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
професор кафедри зарубіжної
літератури та слов'янських мов.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Мусієнко Валентина Павлівна,
Київський національний
лінгвістичний університет,
завідувачка кафедри російської
мови і літератури;

доктор філологічних наук, доцент
Чернцова Олена Вадимівна,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
доцент кафедри російської мови;

доктор філологічних наук, професор
Шепель Юрій Олександрович,
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри перекладу та
лінгвістичної підготовки іноземців.

Захист відбудеться 30 червня 2020 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05 в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72, ауд. 1107.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (49107, м. Дніпро, вул. Казакова, 8) та на офіційному сайті установи (<http://www.dnu.dp.ua/dissertations/K08.051.05>).

Автореферат розіслано 29 травня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05,
кандидат філологічних наук, доцент

З. Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація спрямована на розкриття проблеми маркованої «відсутності» в системі російської мови. У праці здійснено лінгвокогнітивний аналіз вербальних і невербальних засобів, які репрезентують поняття «відсутність» у дискурсі, що дало змогу простежити формування його семантики.

У контексті ретроспекції істотне значення для когнітивного обґрунтування ролі поняття «відсутність» у системі мови відіграє теорія прототипів. Лінгвокогнітивний аналіз, в основі якого лежить теорія прототипного опису лексико-граматичних явищ, отримав значний розвиток у працях зарубіжних і вітчизняних мовознавців (А. Вежбицької, Д. Бакера, М.М. Болдирева, О.В. Бондарка, Д. Брауна, О.О. Залевської, В.З. Дем'янкова, М.Я. Димарського, Г. Корбета, О.С. Кубрякової, Н.С. Кудрявцевої, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Б. Левандовської-Томашук, Д.Н. Новикова, О.В. Палатовської, Т.С. Пристайко, К.В. Рахиліної, Е. Рош, М.Е. Чумакиної та ін.), проте абстрактне поняття «відсутність» і його знакове маркування або немаркування залишається поза увагою лінгвістів.

Когнітивно-евристичний потенціал прототипних знань і досвіду, що відображений у прототипах *нет* і *без*, асоціативно співвіднесений з абстрактним поняттям «відсутність», яке є одним із стрижневих у мовній системі. Пояснення привативного характеру мови, тобто існування конкретної опозиції – «наявність» vs «відсутність» мовних елементів, і пошук відповідей на запитання, чому той чи той елемент в одній опозиції наявний, а в іншій відсутній, пов'язаний у нашому випадку зі становленням мови в тісному зв'язку з ментальністю конкретного етносу, із впливом на нього соціокультурного середовища носіїв російської мови.

У сучасній теорії мовознавства є фундаментальні дослідження семантики засобів вираження негачії (або заперечення) в російській мові (І.М. Богуславський, В.Н. Бондаренко, В.В. Виноградов, Вяч. Вс. Іванов, В.П. Мусієнко, Н.Г. Озерова, О.В. Падучева, О.М. Пешковський, Г.П. Соколова, Ю.О. Шепель та ін.), однак описові семантики власне засобів вираження поняття «відсутність» приділена незначна увага. Поняття «відсутність», «негачія», «заперечення» або ставлять в один синонімічний ряд і вважають взаємозамінними, або заперечення визначають через поняття «відсутність», або «відсутність» і «негачія» ототожнюють. Поняття «відсутність» і семантика засобів його вираження окремо не досліджені.

У наукових лінгвістичних працях порушували питання про самостійний статус у російській мові семантичних категорій позбавлення, неволодіння і каритивності, що частково пов'язані з поняттям «відсутність». Зокрема, зазначені семантичні категорії протиставляють докладно дослідженим на матеріалі російської мови категорії посесивності (А.В. Головачова, Д. Вайс, М.А. Журинська, Вяч. Вс. Іванов, О.К. Кіклевич). Семантичний обсяг абстрактного поняття «відсутність»

ширший, ніж семантичний обсяг зазначених категорій (заперечення, каритивність, позбавлення і неволодіння), а їхня кореляція відображає взаємозалежність часткового (семантичних категорій) і цілого, тобто поняття «відсутність».

Актуальність теми дисертації визначена потребою вирішення проблем когнітивної лінгвістики в контексті подальшого розроблення теорії когнітивної семантики. Своєчасною і важливою в когнітивній лінгвістиці є проблема теоретичного осмислення семантики і засобів репрезентації абстрактних понять, що мають онтологічну та гносеологічну сутність. До таких феноменів належить і поняття «відсутність», яке не було предметом спеціального аналізу в мовознавстві на матеріалі російської мови. Нагальність дослідження зумовлена потребою поглибленого вивчення в когнітивному аспекті привативного характеру структури російської мови, маркованої і значущої відсутності, пояснення наявності «порожніх» ланок мовної системи. Це висуває перед лінгвістами завдання впорядкованого вивчення семантики засобів репрезентації поняття «відсутність» і механізмів формування та транслювання цієї семантики через вторинні репрезентації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах наукової теми кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти» (державний реєстраційний номер 0117 U000812).

Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 4 від 03.06.2019 року). Уточнення теми дисертації відбулося на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (протокол № 3 від 22.10.2019 року).

Мета дисертації полягає в теоретичному узагальненні та описі семантики засобів репрезентації поняття «відсутність» у системі російської мови з урахуванням лінгвокультурних і ментальних особливостей реалізації цього поняття, а також у поясненні з когнітивних позицій механізмів його формування.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) *сформулювати* теоретичні положення для встановлення онтологічного та гносеологічного статусу поняття «відсутність» у когнітивній лінгвістиці;

2) *обґрунтувати* значущість поняття «відсутність» для вивчення всієї системи мови в когнітивному аспекті й важливості його використання в міждисциплінарних дослідженнях;

3) *запропонувати* методологічний підхід до вивчення семантики засобів експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові, апробувавши комплексне застосування методів прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу;

4) *схарактеризувати* еволюцію уявлень про поняття

«відсутність» у російській мові на рівні довербального розвитку комунікації й *визначити* національно-ментальну своєрідність репрезентації цього поняття мовою жестів та паремій;

5) *виявити* лексико-семантичні та граматичні особливості реалізації поняття «відсутність» у системі російської мови на основі застосування методів прототипного опису й етимологічного аналізу, сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами;

6) *узагальнити* як класифікацію і *описати* лексико-семантичну та дериваційну своєрідність експлікації поняття «відсутність», *виявити* універсальні дериваційні доміанти, що формують вторинні номінації, які репрезентують поняття «відсутність»;

7) *з'ясувати* особливості виявлення поняття «відсутність» у граматичній системі російської мови як сутності та явища;

8) *розмежувати* семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці російської мови на основі історичних фактів і *створити* їхню класифікацію;

9) *систематизувати* уявлення про суплетивізм як матеріальний вияв відсутності повторювання знаку в системі російської мови, що є когнітивно зумовленим.

Об'єкт дослідження становить дискурсивне відтворення поняття «відсутність» у знакових одиницях системи російської мови.

Предмет дослідження – семантика вербальних одиниць мови і невербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у когнітивному аспекті.

Фактичним матеріалом дослідження слугують відомості тлумачних, етимологічних, граматичних, фразеологічних, історичних, частотних, словотвірних, лінгвістичних енциклопедичних, перекладних лексикографічних джерел, словників синонімів, антонімів та наукової термінології, а також контекстів, дібраних із Національного корпусу російської мови і Національного корпусу української мови, художніх творів. Сукупність контекстів різного дискурсивного типу відбиває реальне функціонування репрезентантів поняття «відсутність» і сприяє узагальненню сутності семантики в когнітивному аспекті. Укладена картотека становить близько 5000 аналізованих одиниць.

Методологія дослідження – когнітивний підхід до аналізу мовного матеріалу, який передбачає опертя на принципи когнітивної лінгвістики: антропоцентризм, експансіонізм, функціоналізм, експланаторність. В основу методології дисертації покладено принципи дискурсоцентризму і культурного детермінізму, що актуалізує синергетичний напрям наукової парадигми. Як теоретичне підґрунтя в методологічному плані прийнята інтеграція наукових підходів до дослідження мовних явищ видатними українськими вченими (П.О. Лавровським, О.О. Потебнею, І.К. Білодідом та ін.), у чому й виявлена теоретична спадкоємність наукових поглядів сучасних лінгвістів.

Теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи визначені ідеями семантичних теорій, розробленими передусім Ю.Д. Апресяном, Н.Д. Арутюною, Л.М. Лещевою, І.А. Мельчуком, О.В. Падучевою, О.В. Чернцовой, О.Д. Шмельовим та ін. Одним з параметрів опису семантики засобів вираження поняття «відсутність» є граматичні особливості оформлення слів, що репрезентують досліджуване поняття. Процес опису граматичних трансформацій семи «відсутність» проведений з урахуванням досягнень теоретичних розроблень П.І. Білоусенка, В.М. Бріцина, В.В. Виноградова, В.В. Грещука, Н.В. Дьячок, О.А. Земської, В.В. Лопатіна, А.А. Лучик, Л.М. Марчук, В.П. Мусієнко, Л.М. Неведомської, Б.Ю. Нормана, О.А. Олексенко, В.А. Плунгяна, Н.Г. Озерової, О.О. Скоробогатової, О.С. Снитко, Н.П. Тропіної, Ю.О. Шепеля, М.В. Шульги та ін.

Методи дослідження мають витoki із загальної методологічної бази та сприяють виконанню поставлених у роботі завдань. З опертям на визначені методологічні принципи в дисертаційній роботі використані як традиційні лінгвістичні методи (описовий, порівняльний, компонентного аналізу, експериментальний), так і інноваційний метод (об'єднання методів прототипного опису та етимологічного аналізу).

Описовий метод забезпечив процес систематизації й узагальнення теоретичного та ілюстративного матеріалу. За допомогою цього методу здійснено огляд наукової літератури та проведено лінгвістичні спостереження над інформацією лексикографічних джерел, описано семантику вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові. **Прийом інтерпретації** в межах описового методу дав змогу визначити ключові терміни дослідження (поняття «відсутність», прототипи), сприяв витлумаченню репрезентантів поняття «відсутність» у лінгвокультурологічному, психологічному й соціальному контекстах з урахуванням індивідуально-суб'єктивних та об'єктивних показників. Із використанням інтерпретації уточнена семантика засобів вираження поняття «відсутність».

Порівняльний метод застосовано в процесі розмежування термінів *концепт, категорія, поняття, поняттєва категорія, дефініція* для визначення провідної ролі терміна *поняття* в міждисциплінарному аспекті. Цей метод упроваджено під час аналізу прикладів з різних мов для виявлення лінгвокультурних і ментальних особливостей репрезентації поняття «відсутність» у російській мові, а також для зіставлення еквівалентної й нееквівалентної лексики, синхронічного і діяхронічного порівняння розвитку семантики «відсутність», здійсненого в аспекті теорії опозиції – «наявність» vs «відсутність». Із реалізацією порівняльного методу розмежовано семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці російської мови (*повна відсутність, відновлена відсутність, зникнення*) і створено їхню класифікацію.

Метод **компонентного аналізу** дав змогу визначити особливості реалізації поняття «відсутність» у структурі лексем і граем, установити компонентну структуру лексичної семантики і граматичного значення

в словах та подати характеристику аналізу їхніх змін. Застосування цього методу сприяло вичленовуванню в словах семи 'відсутність', визначенню її місця у структурі слова (знаходження в кореневій морфемі або афіксальній) та ролі у формуванні цього абстрактного поняття. За результатами компонентного аналізу створено семантико-дериваційну класифікацію мовних репрезентантів поняття «відсутність» (*деривати з ідентичним значенням, мовна фіксація одного з дериватів, деривати з різною семантикою, різнопланова репрезентація дериватів*).

Експериментальний метод застосовано для добору мовного матеріалу, виявлення стереотипного уявлення про поняття «відсутність» у граматиці, а також використано для опису й характеристики лінгвокультурних компонентів лексичної семантики слів, що є репрезентантами цього поняття. Звернення до мовної інтуїції носіїв російської та української мов уможливило встановити тенденції асоціативних зв'язків репрезентантів поняття «відсутність» із прототипами *нет* і *без*. Цей метод зреалізовано через анкетування та прийом інтерпретації.

Об'єднання **методів прототипного опису й етимологічного аналізу** спрямовано на з'ясування особливостей лексико-семантичної та дериваційної експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Поєднання цих методів дало змогу пояснити первинне значення слів-репрезентантів поняття «відсутність», установити внутрішню форму досліджуваних слів і визначити їхнє мотивування, висвітлити асоціативний зв'язок прототипів *нет* і *без* із семантикою вторинної номінації. Синтез методів прототипного опису й етимологічного аналізу вможливив виявлення і уточнення механізмів формування поняття «відсутність» у російській мові в діячності, пояснення його синхронної вербальної й невербальної репрезентації.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що поняття «відсутність» є одним з базових понять світосприйняття людиною дійсності і, як наслідок, виступає одним із стрижневих понять створеної людиною мовної системи, що відбиває її бачення світу. Онтологічна та гносеологічна сутність буття і мови представлена в опозиції «наявність» vs «відсутність», у якій відсутність значуща й маркована вербальними та невербальними засобами. Семантика засобів вираження абстрактного поняття «відсутність» у носіїв російської мови асоціативно пов'язана із прототипами *нет* і *без*, які формуються в мисленні, зберігаються у свідомості як окремого індивідуума, так і в колективній пам'яті, мають первинну і вторинну репрезентації, виражені семантико-дериваційними та граматичними одиницями мови.

Зміст дослідження викладено в **основних положеннях**, що винесені на захист.

– Поняття «відсутність» належить до засадничих понять мовної свідомості і, відповідно, мови, що побудована в площині координат «наявність» vs «відсутність». Відсутність виявляється на всіх стратурах системи російської мови і є маркованою.

– Семантичні категорії заперечення, позбавлення, каритивності, неволодіння не ототожнені з поняттям «відсутність», хоч усі вони мають

сему 'відсутність' у значенні й певною мірою спільний арсенал вербальних засобів репрезентації.

– Опис асиметрії мовної системи з опертям на опозицію наявність vs відсутність розширює уявлення про аномальні мовні явища й поглиблює когнітивне розуміння семантики засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові.

– Теорія прототипів є оптимальною для теоретичних узагальнень і для розроблення новітнього методологічного підходу до аналізу репрезентацій поняття «відсутність» у системі російської мови, оскільки прототипи відбивають парадигматичні відношення в системі мови.

– Поєднання методів прототипного опису й етимологічного аналізу наочно демонструє взаємовплив мови й мислення, знаходить відбиття в розвитку внутрішньої форми й еволюції семантики слів, які репрезентують поняття «відсутність».

– Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття, що передбачає вербальну й невербальну референції. Під впливом апперцепції відбувається формування вторинних номінацій, які зберігають і репрезентують семантику “відсутність”.

– Створення, збереження і трансляцію змісту поняття «відсутність» на основі знань і досвіду здійснюють представники слов'янського етносу та російськомовного середовища, використовуючи ними ж сконструйовані і стійкі невербальні засоби, лексеми і графеми, потрібні у комунікативній та когнітивній практиці. Цей процес зреалізовано через внутрішній лінгвокультурний трансфер.

– Механізми лексико-семантичних змін поняття «відсутність» на рівні деривації зумовлені й підготовлені граматиною російської мови. Вторинні номінації та номінації, що запозичені з інших мов, репрезентують поняття «відсутність», замінюють вираз із прототипами *нет* і *без*, якщо вони не здатні передавати нюанси семантики “відсутність”.

– Виокремлені семантичні типи поняття «відсутність» на рівні граматики російської мови (*повна відсутність, відновлена відсутність, зникнення*) є підтвердженням динаміки граматичної системи російської мови, що пов'язано з діалектичною зміною наявність vs відсутність певних форм за потреби вираження конкретних граматичних значень і зумовлено соціокультурними чинниками.

– Форми слів, що репрезентують словозмінний і дериваційний суплетивізм, є безпосередньою мовною фіксацією поняття «відсутність». Суплетивні форми слів у російській мові, що виникли внаслідок тривалої селекції, є унікальними, оскільки їх використовують лише для утворення однієї граматичної форми.

– У бінарній опозиції «наявність» vs «відсутність» маркованим виступає поняття «відсутність», оскільки саме воно має значний експланаторний потенціал в інтерпретації семантики великої кількості слів російської мови.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі вперше здійснено комплексне когнітивне дослідження абстрактного поняття «відсутність» у системі російської мови на основі бінарного протиставлення «наявність» vs «відсутність», що має онтологічні корені. На матеріалі поняття «відсутність» розроблено нову методику аналізу абстрактних понять, яку можна застосувати до інших базових понять світобудови й системи мови. Уперше представлено та обґрунтовано принципи опису семантики засобів вираження поняття «відсутність», новими є також запропоновані аспекти інтерпретації на основі методу прототипного опису, поєднаного із синхронічно-діахронічним аналізом. У плані методології вперше використано інтеграцію психологічного та історичного векторів дослідження із соціокультурним, застосовано методологію культурного трансферу, розроблену французькими лінгвістами. Методологічна база дослідження вможливила виявлення і опис лексико-дериваційних та граматичних механізмів формування поняття «відсутність». Новизна отриманих результатів постає і в окресленні та описові семантики виокремлених вербальних і невербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у російській мові.

Отже, загалом наукова новизна дослідження полягає в розробленні нового теоретичного погляду на асиметрію мовної системи, можливість пояснення якої можна проводити з оперттям на теорію опозицій і, зокрема, на протиставлення «наявність» vs «відсутність», де провідну роль відіграє марковане поняття «відсутність». У дисертації аргументовано теоретичні положення про те, що мовна семантика зумовлена граматиною, а лексико-дериваційні трансформації відбуваються на основі, яку підготувала граматика. Уперше розглянуто лінгвокогнітивні моделі формування семантики поняття «відсутність» на основі прототипів *нет* і *без*. Завдяки застосуванню когнітивного аналізу встановлено когнітивний зв'язок зазначених прототипів з їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями на основі психологічного процесу апперцепції. По-новому – під когнітивним кутом зору – кваліфіковано історичні дані появи вторинних номінацій із семою 'відсутність'. Семантичний результат діахронічного процесу утворення репрезентантів поняття «відсутність» у російській мові пояснено через аналіз аналогічних утворень в інших мовах, передусім в українській як генетично близькій. На основі вивчення взаємовпливу мов уперше виявлено нові типи референції та референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій поняття «відсутність» у російській мові.

Теоретичне значення дисертації полягає у визначенні теоретичних основ вивчення абстрактних понять, що мають фундаментальне значення для когнітології як міждисциплінарного напрямку. Теоретичний внесок у мовознавчу науку пов'язаний з поглибленням учення про апперцепцію, про внутрішню форму слова, про потребу і змогу поєднання в когнітивних розвідках методологічних підходів для інтерпретації мовного матеріалу. Доведена теоретична важливість вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в системі мови. Науково обґрунтоване лінгвокогнітивне

осмислення поняття «відсутність» відкриває нові перспективи для опису лексичних і граматичних мовних одиниць. Уперше в основу роботи покладено праці й відомих зарубіжних лінгвістів, і праці українських учених різних поколінь, виявлена спадкоємність поглядів вітчизняних лінгвістів XIX – XXI ст. Показано, що поняття «відсутність» має великий експланаторний потенціал, воно вможливорює пояснення багатьох інших лінгвістичних понять і мовних феноменів. Висновки, зроблені в дисертаційній роботі, сприятимуть дослідженню парадигмального характеру системи російської мови в когнітивному аспекті, доповнять і поглиблюють розуміння привативного характеру мовної системи через поняття «відсутність», що є значущим для функціонування мови в конкретному соціумі, у цьому разі в соціокультурному середовищі носіїв російської мови. Підсумкові положення про формування лексико-семантичної і дериваційної експлікації поняття «відсутність» доповнюють словотвірну теорію новим підходом до розгляду дериваційних засобів і способів, на основі яких розроблено семантико-дериваційну класифікацію мовних референтів поняття «відсутність». Важливими постають систематизація та узагальнення ідей розуміння граматичного явища суплетивізму. Теорію розмежування словотвірного і словозмінного суплетивізму (квазісуплетивізму) розгорнуто в напрямі обґрунтування впливу лінгвальних й екстралінгвальних чинників на селекцію граматичних форм.

Практичну цінність виконаної праці визначає те, що обґрунтовані в ній засади вможливають їхнє використання в практиці викладання в закладах вищої освіти теоретичних курсів «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Історія лінгвістичних учень», теоретико-практичних дисциплін «Лексикологія», «Словотвір», «Морфологія», що вивчають сучасний стан російської мови, а також дисциплін, які студіюють мову в історичному розвитку, як-от: «Історична граматики російської мови», «Історія російської літературної мови». Наукові спостереження вартісні для написання підручників і посібників, читання курсів з когнітивної лінгвістики для магістрів та аспірантів, для науково-пошукової роботи студентів філологічних спеціальностей. Матеріали та узагальнення дисертації стануть у пригоді й для використання в лексикографічній практиці.

Особистий внесок здобувача. Робота є цілком самостійним дослідженням, у якому системно описано й теоретично обґрунтовано семантику засобів репрезентації поняття «відсутність» у російській мові. Самостійно зібрано, впорядковано й проаналізовано фактичний матеріал, сформульовано наукові положення та висновки. Публікації, у яких висвітлено наслідки дослідження, одноосібні. Усі наукові праці, що входять до списку додаткової апробації, написано без співавторів. Використані в дисертації для підтвердження ідей концепції, гіпотези, положення інших авторів мають відповідні посилання. Здійснено попередню перевірку оригінальності електронної версії тексту дисертації «Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний

аспект», за якою частка оригінального тексту становить 81 %. Матеріали кандидатської дисертації в докторській дисертації не використано.

Апробація матеріалів дисертації. На засіданнях кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди слухали доповіді з основних теоретичних положень дисертації (2014 – 2019 рр.), обговорювали монографію «Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «відсутність» у російській мові» (протокол № 12 від 29 червня 2019 року). Відбувся виступ з доповіддю в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні на засіданні відділу російської мови з обговоренням теми докторської дисертації, затвердженої на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (протокол № 3 від 22 жовтня 2019 року). Основні положення роботи представлено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях (загальна кількість – 31): IV Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 125-літтю з дня народження Л.А. Булаховського (Харків, 2013); Міжнародна наукова конференція «Філологічні науки в III тисячолітті» (Угорщина, Будапешт, 2013); Всеукраїнська наукова конференція «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 2014); XV, XVI, XVII, XVIII Міжнародні наукові конференції з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 2014, 2016, 2018, 2019); VIII, IX Потебнянські читання в НАНУ Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (Київ, 2015, 2018); XV Міжнародна наукова конференція «Сутність і явище як методологічні функції

у науковому й філософському пізнанні (до 200-ліття з дня народження Шарля Ренув'є)» (Україна – Польща, Кам'янець-Подільський – Кельце, 2015); Всеукраїнська наукова конференція «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-літтю з дня народження О.О. Потебні (Харків, 2015); Міжнародні науково-практичні конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (Київ, 2016, 2017); XI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики та перспективи» (Чернівці, 2016); XXV, XXVI, XXVII, XXVIII Міжнародні наукові конференції імені професора Сергія Бураго «Мова та культура» (Київ, 2016, 2017, 2018, 2019); Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-літтю з дня народження академіка І.К. Білодіда (Київ, 2016); III Всеукраїнська науково-практична конференція і IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 2016, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Граматичні читання – IX» (Вінниця, 2017); Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 2017); Міжнародна наукова конференція «Комунікативний простір Білорусі» (Білорусь, Мінськ, 2018); Наукові читання, присвячені 90-літньому ювілею професора Є.Ф. Широкоград «Слово. Історія. Культура» (Харків, 2018); Міжнародна наукова заочна

конференція «Метафорологія ХХІ століття: актуальні проблеми лінгвістичних і літературознавчих досліджень» (Київ, 2018); Міжнародна наукова і практична конференція «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Румунія, Байя Маре, 2018); ІХ Міжнародна наукова конференція: «Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2019); V Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2019); Круглий стіл «Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт» (Харків, 2019); ІV Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток філологічних наук: Європейські практики та національні перспективи» (Одеса, 2019).

Публікації. Проблематика, теоретичні й практичні результати дисертаційної роботи викладено в 34 публікаціях, з яких одноосібна монографія «Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке» (17,9 др. а.; Харків, 2019), статей: 19 статей (15,5 др. а.) у наукових фахових виданнях України, 4 статті (2,8 др. а.) надруковані в періодичних виданнях інших держав, а також 6 робіт апробаційного характеру (1,6 др. а.).

Структуру і загальний обсяг роботи підпорядковано потребі послідовного висвітлення всіх аспектів досліджуваної проблематики. Дисертація містить «Вступ», у якому розглянуто всі питання, передбачені інструкціями ДАК, а також анотації українською та англійською мовами, п'ять розділів з висновками до кожного з них. У першому розділі подано вихідні теоретичні положення роботи та передумови дослідження; у другому розділі представлено методологічні засади дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті; у третьому описано процес формування зазначеного абстракту в російській мові в діяхронічному аспекті; у четвертому розділі проаналізовано семантико-дериваційну експлікацію особливостей поняття «відсутність»; п'ятий розділ присвячено розгляду поняття «відсутність» у граматиці російської мови як сутності та явищу. Роботу завершують загальні висновки й списки бібліографічних посилань (418 позицій), чотири додатки. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 400 сторінок, обсяг основного тексту – 338 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **«Вступі»** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт, предмет, наукову новизну й теоретичну значущість одержаних результатів, практичне значення дисертації, окреслено методи дослідження, сформульовано гіпотезу дослідження й положення, винесені на захист, указано форми апробації результатів і структуру роботи.

У **першому розділі «Теоретична платформа і передумови дослідження поняття «відсутність» у російській мові»** окреслено проблему теоретичного значення поняття «відсутність» із проєкцією на когнітивні дослідження мови як системного явища. Дискурсивні вияви

абстрактного поняття «відсутність» представлено в бінарній опозиції з поняттям «наявність». Установлено, що опозити «наявність» vs «відсутність» нерозривно пов'язані й передбачають один одного, мають спільні онтологічні та гносеологічні корені, є значущими для кожного індивідуума в мовному, ментальному й соціокультурному плані.

Життя і усі процеси функціонування особистості віддзеркалені в конкретних реаліях світу, що представлені в опозиції «наявність» vs «відсутність». Пізнаючи світ довкола себе, людина сама наділяє його смислами, які віддзеркалюють життя в опозиції «наявність» vs «відсутність» найрізноманітнішими способами і засобами (вербальними і невербальними).

Оскільки теорія опозицій відбиває сутнісні властивості системи мови, всю її пронизують асиметричні відношення, абстрактне поняття «відсутність» постає на перший план в аспекті пояснення привативного характеру мови. Як робоче пропонуємо таке його визначення: «**Поняття відсутність** – це результат та інструмент когнітивної діяльності людини, за якої прототипи *нет* або *без* перетворюються на вербальний або невербальний знак системи мови».

Лінгвокогнітивне осмислення і опис вербальних засобів репрезентації поняття «відсутність» стає можливим з опертям на теорію прототипів американської психологіні Е. Рош, яка побудувала свою концепцію на основі асоціативних експериментів, щоб показати асиметрію структури категорій (Е. Rosch 1975). Лінгвокогнітивний аналіз, в основі якого лежить теорія і методика прототипного опису лексико-граматичних явищ, отримав розвиток у працях мовознавців різних поколінь (А. Вежбицької, Д. Бакера, М.М. Болдирева, О.В. Бондарко, Д. Брауна, В.З. Дем'янова, М.Я. Димарського, Г. Корбета, О.С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Б. Левандовської-Томашук, Д.Н. Новикова, К.В. Рахиліної, М.Е. Чумакиної та ін.).

Прототип імплікує фрагмент екстралінгвістичного знання у свідомості суб'єкта й зумовлює експлікацію поняття. Розуміємо **прототип** як найтипівіший мовний елемент, що найчастіше трапляється в конкретній мові (у цьому випадку – російській), має релевантні властивості й виступає «атрактором» у мові та мовленні.

Парадигматичні відношення всередині мовної системи репрезентують зв'язки опозитів «наявність» vs «відсутність» з прототипами. З погляду на це, вважаємо, що теорія прототипів є оптимальною для наших теоретичних узагальнень і розроблення нового теоретичного підходу до аналізу репрезентацій поняття «відсутність» у системі російської мови.

Вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в мовній системі також пов'язано з асиметрією. Система мови сформувалася на основі протиставлення у взаємозумовлених лексичних класах і граматичних категоріях за наявністю або відсутністю певних ознак. Порожні ланки в системі, маркована відсутність, так звані значущі нулі, мають певне місце в парадигмі й відіграють системотвірну роль.

Аргументовані дослідження празьких структуралістів М.С. Трубецького і Р.О. Якобсона про фонологічні опозиції, створення теорії асиметричного дуалізму С.О. Карцевського, вчення про асиметричність співвіднесених граматичних форм у працях В.В. Виноградова, О.Х. Востокова, В.У. Дресслер, О.В. Ісаченко, Т. Менцель, В.П. Мусієнко, М.В. Панова, П.А. Соболевої, О.М. Пешковського, Ф.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, Ю.О. Шепеля та ін. виявилися можливими, потрібними і поєднуваними з методологією прототипного методу опису мовних і мовленнєвих фактів.

Вираження поняття «відсутність» у системі мови відображає в одних випадках абстракцію (інваріант), а в інших – конкретну реалію (варіант). У певних контекстних реалізаціях поняття «відсутність» породжує новий концептуальний смисл і передає нові концептуальні знання.

У ментальній свідомості носіїв російської мови, як і в мовній системі, поняття «відсутність» частіше має негативну конотацію. Аналогічне подання поняття «відсутність» у системі мови пов'язане з тим, що відсутність певної ознаки не допускає віднесення мовної одиниці до певного класу, категорії, що не дає змоги мовній одиниці представляти значущіший за статусом клас одиниць. Наприклад, за відсутності ознаки предикативності не можна розглядати словосполучення як одиницю одного рівня з реченням, оскільки предикативність є основною і першорядною ознакою останнього.

Тенденції, що визначають розвиток сучасного мовознавства, спрямовані на прагнення цілісного розуміння системи мови, одиниці якої когнітивно зумовлені. Через опозицію понять «наявність» vs «відсутність» стає можливим когнітивний опис змісту мовних одиниць, конструкцій, моделей і їхніх мовних репрезентацій, що передають ментальні та культурні особливості носіїв російської мови.

Теоретичною платформою дисертаційної роботи послужили праці зарубіжних лінгвістів (А. Вежбицької, В.В. Глебкіна, В.З. Дем'янкова, Д. Дів'яка, В.І. Карасика, О.Є. Кібрика, О.О. Кібрика, О.С. Кубрякової, Б. Левандовської-Томашук, З.Д. Попової, Й.А. Стерніна, Г. Талмі, М. Томаселло, М. Шварц-Фрізель, О.Д. Шмельова, В. Еванса,) і вітчизняних мовознавців (С.А. Жаботинської, І.Р. Корольова, Н.С. Кудрявцевої, О.В. Палатовської, Л.М. Пелепейченко, С.Л. Попова, Т.С. Пристайко, Т.В. Радзієвської, О.О. Селіванової, О.В. Чернцової та ін.), науково-дослідницькі інтереси яких зосереджені на проблемах вивчення когнітивної природи мовних явищ і їхньої реалізації у різних видах дискурсів.

З огляду на такі орієнтири, у працях мовознавців висвітлюються питання, пов'язані з проблемами зв'язку мови з мисленням його носіїв (Ф.С. Бацевич, В.В. Дементьєв, В.В. Жайворонок, Ю.М. Караулов, О.Д. Кошелєв), із взаємодією мови і культури (М.М. Бахтін, Л.П. Іванова, В.І. Карасик, Т.А. Космеда, Л.А. Лисиченко, Т.Ф. Осіпова, О.С. Снитко, Ю.С. Степанов, Г.С. Яроцька), взаємовпливом етнічних, соціокультурних

і психологічних чинників на мову як феномен (Т.В. Ахутіна, С.Ю. Бочавер, В.В. Глебкін, О.К. Кіклевич, В.В. Фещенко).

У мовній системі не все можна передбачити, і зобов'язання як таке, що потребує безумовного виконання, може порушуватися. Існування vs неіснування є різним виявом сутності. Сутність поняття «відсутність» є значущою в системі мови, оскільки виявляється через розгорнутий спектр мовних явищ.

Виходячи з висунутої гіпотези щодо вирішення встановленої проблеми, поняття «відсутність» розглянуто як об'єкт лінгвістики з когнітивного погляду, що дає змогу виявити «ніші», які не піддавалися раніше дослідженню, на різних ярусах мовної системи. Обґрунтована значущість поняття «відсутність» як сутності і явища, що є характерними для багатьох галузей знання, наведені аргументи, що стосуються визначення терміна *поняття* як одного з базових у міждисциплінарному аспекті. Спрямування лінгвістичного дослідження на синергетичний підхід до вивчення поняття «відсутність» неможливо без звернення до суміжних гуманітарних дисциплін.

Дотичним до пошуків сутності поняття «відсутність» виявився доробок літературознавців, психологів, фахівців з логіки й етики та інших гуманітарних галузей. Кристалізацію їхніх наукових поглядів зосереджено на людині як соціальному, психічному, біологічному феномені, що пізнає навколишній світ і заповнює всі ланки відсутності, які виникають у неї на шляху до самореалізації. До вивчення і розуміння відсутності долучилося й багато філософів, хоч це поняття ніколи не належало до філософських категорій і розглядалося опосередковано у зв'язку з іншими проблемами. Філософським підґрунтям слугують праці вчених різних поколінь, напрямів і шкіл (Ж. Дерріди, У. Куайна, Ж. Ліповецьки, Л.Б. Макеєвої, Ч. Пірса, В. Татаркевича, Г. Фреге, Е. Фромма, М. Гайдеггера, У. Еко).

Дослідження поняття «відсутність» у лінгвістиці пов'язане зі стратумною організацією мовної системи. Система мови, що заснована на взаємозалежності елементів й описана через опозиції за наявністю або відсутністю ознаки, реалізує поняття «відсутність» на всіх ярусах. Своєрідність, національна специфіка кожної мови виявляється в неповних або так званих «дефектних» парадигмах.

Огляд наукової літератури доводить, на всіх рівнях мовної системи простежується звернення до поняття «відсутність», однак таке звернення є фрагментарним, і нерідко його механічно замінюють поняттям «заперечення». Оскільки заперечення не виступає в ролі опозита наявності, а система опозицій побудована у співвідносних координатах за наявністю або відсутністю хоч би однієї з ознак описуваного елемента мовної системи, схилиємося до думки надати пріоритет саме термінові поняття «відсутність» за синхронічного й діахронічного дослідження мовних фактів мови в когнітивному аспекті. Оскільки мовна система є гетерогенною, то й поняття «відсутність» не може бути репрезентовано однорідними елементами. Опертя на поняття «відсутність» передбачає комплексний підхід до опису

структури системи мови, яка, з одного боку, може бути представлена в парадигматиці й синтагматиці, а з іншого боку, в ієрархічних і дериваційних відношеннях. Звернення до поняття «відсутність» під час дослідження одиниць різних стратумів мовної системи дає змогу виявити й окреслити специфічні риси російської мови.

У другому розділі «Методологічні основи дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті» розкрито сутність і методологічні засади вивчення проблеми маркованої відсутності в системі мови й мовленнєвій практиці носіїв російської мови.

Когнітивний підхід до дослідження мовних і ментальних понять як нова парадигма в лінгвістиці не є сьогодні єдиною стрункою концепцією із чітко визначеним термінологічним апаратом і методологічним інструментарієм. Оригінальність сучасних методологій полягає в їхньому міждисциплінарному характері, що, передусім, виявляється в посиленні на історичні факти мови, а також апеляції до психології, яка вивчає мислення й пізнавальні процеси людини в тісному зв'язку з її мовленнєвою діяльністю.

Характеристику наявних когнітивних підходів до вивчення мовних явищ здійснено із залученням напрацювань суміжних з лінгвістикою антропологічних наук. На підставі цього розроблено методологічну концепцію й запропоновано об'єднання психологічного та історичного векторів дослідження мовних явищ із соціокультурним.

Вагомий внесок у розроблення методології зробили представники Харківської лінгвістичної школи П.О. Лавровський і О.О. Потебня, положення теорій яких віддзеркалено в сучасних когнітивних дослідженнях.

Для нашого дослідження вагомими постають ідеї П.О. Лавровського про те, що, по-перше, використання етимологічного аналізу, порівняння даних споріднених мов, аналіз історичних пам'яток писемності дає змогу розширити сучасне уявлення про розвиток мови й пояснити, чому в мові має місце або, навпаки, відсутня та чи та мовна форма, сема в значенні, і внаслідок чого відбуваються такі зміни, а, по друге, функціонування одиниць, які належать до різних стратумів мовної системи, багато в чому зумовлено ментальністю етносу, культурними традиціями, що не позбавлене стихійних впливів і спричинює розвиток паралельних форм, втрату споконвічних, розвиток омонімії та інших непередбачуваних, але можливих мовних явищ.

У системному вивченні поняття «відсутність» особливу роль відведено поняттю апперцепції як психологічному аспектові когнітивних процесів у межах опису лексико-семантичного та граматичного різноманіття експлікації поняття «відсутність». Услід за О.О. Потебнею (О.О. Потебня 1913), *апперцепцію* розглядаємо як вторинне, усвідомлене сприйняття, підкріплене досвідом носіїв мови. Нове враження зіставляють з уже наявними ментальними репрезентаціями, і воно стає новою сходинкою для творення слів. На різних етапах когнітивного процесу відбувається виокремлення ознак предметів і явищ, які сприймають, і творення слів, що їх позначають. У кожному конкретному випадку поняття «відсутність»

реалізується різними засобами мови, що потрібні людині в певний момент для точного вираження цього поняття.

Раніше пізнане, із чим порівнюють те, що пізнається, в усіх мовців може бути різним. Закріплюється в мові лише те, що має частотність і регулярність у мовленнєвій практиці. Ураховуємо цей аспект, розглядаючи конкретне вербальне втілення поняття «відсутність». Заміна первинних поєднань *нет кого-небудь / чего-небудь* або *без кого-небудь / чего-небудь* не містить у своєму складі предиката *нет*, часток *не / ни*, прийменника *без*, тобто їх перетворено на номінацію, що має нову матеріальну форму.

Орієнтування на поняття апперцепції дає підстави розглянути лексичну і граматичну неоднорідність експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові, оскільки вторинне сприйняття фіксує в мисленні й мові ознаку, що усталена у свідомості індивідуума й закріплена мовою носіїв на практиці.

Учення О.О. Потебні про взаємозалежні процеси розвитку мови й мислення, про внутрішню форму слова, про поступове формування абстрактних понять із прототипів спочатку єдиної мови-основи в народів спільної ментальності сприяє усвідомленню розбіжностей навіть у генетично пов'язаних мовах. Ідея вивчення мовних взаємодій, подана в працях ученого, отримала творчий розвиток у роботах мовознавців наступних поколінь.

Архітектуру мови в когнітивній перспективі й ретроспективі можна уявити через парадигму міжмовних відношень, що містить ключ до розуміння мовних структур. Оскільки на сучасному етапі розвитку лінгвістики не існує суворих методологічних меж, що оформлюють аналітичні процедури, то логічно розглядати взаємодію і взаємовплив мов як один з інструментів пояснення когнітивних процесів і залучити для цього порівняння мовний матеріал, насамперед російської та української мов, а також й інших мов.

Методологійними передумовами дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті є поглиблення проблематики взаємовпливу мов у онтогенезі й філогенезі та використання її як методу когнітивного підходу у вивченні мовних значень. У сучасних дослідженнях набувають значущості питання взаємодії мов, що контактують. Питання взаємодії мов завжди були актуальними в науковій діяльності українського мовознавця І.К. Білодіда, який зробив вагомий внесок у мовознавство, звернувшись до вивчення взаємовпливу мов, що мають контакти. З огляду на це його дослідження в галузі слов'янських мов мають ґрунтовне методологічне значення. Взаємодія споріднених мов, особливо в діяхронічному аспекті, сприяє поясненню сучасного стану семантики й граматичних форм слів у споріднених мовах.

Коректне поєднання кількох методологічних підходів, що мають загальну поняттєву основу, дає змогу, на нашу думку, розширити не лише спектр використання різних методів і методик аналізу мовного матеріалу, але і сприяє багатоаспектному розглядові абстрактних понять.

Для виділення ментальної специфіки репрезентації поняття «відсутність» уперше запропоновано використання методології культурного трансферу, розробленої французькими лінгвістами, серед яких першим потрібно відзначити В. Мозе (W. Moser 2014). Методологія культурного трансферу для виявлення мовної і ментальної своєрідності поняття «відсутність» у концептуальній системі російської мови спирається на відомості культурології та соціології. У мові й культурі відбувається постійний синтез знаків і смислів, мовні знаки стають носіями культурної значущості, і, навпаки, культура етносу матеріалізується в знаках мови. Вербальне й невербальне освоєння та усвідомлення людиною світу формує ціннісні ментальні одиниці.

Вивчення наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних мовознавців уможлиблює розглянути різні методики історичної та сучасної лінгвістики і сформувати методологічну базу дослідження, яка охоплює поєднання синхронічного й діяхронічного підходів до аналізу мовного матеріалу, опертя на психологічний процес апперцепції у формуванні вторинних номінацій, що репрезентують поняття «відсутність», порівняння семантики й зіставлення граматичної форми слів, що відбивають поняття «відсутність», у російській, українській і в разі потреби й в інших мовах індоевропейської сім'ї. Опис лінгвальної експлікації особливостей репрезентації абстрактного поняття «відсутність» неможливо здійснити без залучення різних інтерпретацій, що мають соціокультурну основу.

Метою **третього розділу «Процес формування поняття «відсутність» у російській мові (діяхронічний аспект)»** стало висвітлення питання виникнення і еволюції поняття «відсутність» у російській мові, його первинної вербальної і невербальної репрезентації. Аналіз семантики засобів вираження поняття «відсутність» базується на засадах, описаних у розділі 2.

Зауваження О.О. Потебні про те, що ніщо в мові не може бути пояснено інакше, як своїм походженням, спрямовує дослідження мовного матеріалу для вивчення кожного слова й кожної граматичної форми в порівнянні та в діяхронії. У дисертації доведено актуальність генетичної близькості опозитів *відсутність* – *присутність*. Поряд з інтерпретаційним прийомом дослідження понять «відсутність» – «присутність» застосовано етимологічний аналіз, використання якого засновано на вченні О.О. Потебні про внутрішню форму слова.

Проведений етимологічний аналіз й опис через використання прототипного методу до понять «відсутність» – «присутність» наочно демонструють вплив мови на мислення людини, що знаходить відображення в розвитку внутрішньої форми слів. Розгляд бінарної опозиції подано в парадигмі когнітивної лінгвістики. На основі інтерпретації семантики й етимологічного екскурсу проаналізовано опозити *відсутність* – *присутність*, *відсутність* – *наявність*, унаслідок чого розкрито глибинні зв'язки цих пар антонімів, простежено розвиток і зміну граматичних форм, пояснено сучасне значення цих понять у системі наукового знання.

Структурні типи антонімів *відсутність* – *присутність* (рос. *отсутствие* – *присутствие*) об'єднані в пари на основі загального кореня: *-сут-*, який і сприяє розкриттю семантичних зв'язків протиставлення. Семантика слова *суть* визначена в етимологічних словниках як “найголовніше, сутність, основа чого-небудь”.

Сучасне значення цього слова відомо в російській мові вже з першої половини XVIII ст. Слово *суть* з'явилося внаслідок виокремлення форми 3-ї особи множини теперішнього часу дієслова *быти*. Парадигму було представлено в такий спосіб: *я есмь, ты еси, он есть, мы есмь, вы есте, они суть*. Форма *суть* передавала “те, що є”, як наслідок – з'явилося подальше значення “найголовніше”. Ця форма збереглася у фразеологічній одиниці *не суть важно*. У сучасній російській мові форма *суть* набула субстантивного характеру й може виступати в ролі іменника: наприклад, *в этом состоит суть дела* або *по сути дела*. Нетематичне дієслово *быти* зберегло лише форму 3-ї особи однини *есть*, яку стали вживати в значенні “є” як і в однині, так і в множині, а також у ролі дієслова-зв'язки, подекуди в теперішньому часі. У давньоруській мові вживання форми *есть* з попереднім запереченням, тобто приєднанням частки *не*, давало утворення *несть*, яке рідко, але трапляється в ідіомах: *несть пророка, несть числа*.

В однокореневих словах *відсутність* – *присутність* (рос. *отсутствие* – *присутствие*) антонімічність є результатом приєднання до одного й того самого кореня слова протилежних за змістом префіксів *від-* і *при-* (рос. *от-* і *при-*). Семантика префіксів дає змогу стверджувати, що зазначені опозити поширено в соціокультурному континуумі слов'янського етносу для численних реалізацій у різних дискурсах.

Від основи *суть* бере початок і старослов'янський дієприкметник теперішнього часу активного стану *суущи* – “існуючий” (у ньому *щ* із *тj*). Своєю чергою, дієприкметник *суущий* потрапив до російської мови в XI ст., про що свідчать пам'ятки, і сприймають його як книжне зі значенням “наявний” (рос. “имеющийся в наличии”). Отже, маємо посилення до слова *наявність* (рос. *наличие*), яке також виступає опозитом до слова *відсутність*.

Для носія російської мови поняття «відсутність» – «присутність» і «відсутність» – «наявність» є засадничими як у філософському, так і в побутовому значенні. Ці опозити виявляють етимологічні корені й глибинні зв'язки зі словами *суть, существовать, быть, бытие, наличие, лицо*. Російська мовна ментальність вирізняється прагненням людини до усвідомлення своєї відсутності vs присутності на Землі, а також духовними пошуками та прагненням усвідомити себе як частину світобудови.

Ментальна значущість поняття «відсутність» збережена з найдавніших часів до сьогодні, тому простежуємо зв'язок вербальної з невербальною репрезентацією досліджуваного абстрактного поняття та становлення його в довербальній комунікації.

Більшість лінгвістів, психологів, антропологів і вчених інших спеціальностей схильні вважати більш раннім виявом репрезентації цього поняття паралінгвістичні засоби, ніж словесні.

Мовознавці, намагаючись пояснити архітектуру мови як у когнітивній перспективі, так і в ретроспективі, вдаються до досліджень біологів, фізіологів і психологів, які вивчають домовну комунікацію. У цьому разі використовують методику спостереження засвоєння мовної системи дітьми, починаючи із самого народження. Учені висновковують, що діти в комунікації, як і первісні люди або примати, активно використовують жестикуляцію для визначення предметів, а потім і понять: діти, які ще не використовують мови, вказують на відсутній референт.

Дитячі психологи вважають, у разі, якщо дитина не реагує на слово *нет* або жест, що позначає поняття «відсутність», у дворічному віці, тобто не шукає очима відсутнього предмета або людини, і в малюка немає відповідних жестів, то це є першою ознакою вияву аутизму. З огляду на це рекомендують для розвитку мислення, інтелектуальних здібностей різноманітні ігри, у яких дитина активно використовує різну жестикуляцію, що репрезентує поняття «відсутність». На основі використання невербальних знаків активізується розвиток дитини, відбувається засвоєння нею правил вербальної комунікації й відбувається заміна жестів словами, що є наслідком спілкування з дорослими. Це переконливо підтверджує, що мозкові центри (ділянки кори головного мозку) контролю мови й рухів провідної руки з'єднані.

Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття. Цілком очевидно, що психофізіологічною основою поняття «відсутність» постає емоційна сфера. Вербальну реакцію на усвідомлення людиною відсутності в неї чого-небудь (зникнення, втрати) найчастіше супроводжує і посилює жестикуляція, що відбиває мимовільний вияв емоцій. Невербальна рефлексія виявляється під впливом апперцепції як вторинного сприйняття: спочатку щось було (або хтось був), потім чогось (або когось) не стало.

Проведений аналіз наукової літератури з вивчення невербальних засобів спілкування, а також анкетування студентської аудиторії і власні спостереження дали змогу виділити 11 жестів, які, на нашу думку, є репрезентантами поняття «відсутність» у російськомовному середовищі, а саме: розведення рук у боки долонями вгору (№ 1); поворот голови або тулуба праворуч або ліворуч для пошуку чогось / когось (№ 2); дитячий жест – закривання обличчя руками (“мене немає”) (№ 3); дитячий жест – руки над головою (“я в будиночку”) (№ 4); з'єднання рук хрест-навхрест у зап'ястях з розкритими долонями (№ 5); крутіння пальцем біля скроні (№ 6); комбінація пальців «дуля» (№ 7); демонстративне вивертання порожніх кишень (№ 8); постукування кулаком по лобі або голові (№ 9); відсторонений рух рукою (найчастіше правою) з відкритою долонею, коли кисть практично перпендикулярна надпліччю (№ 10); прикладання вказівного пальця перпендикулярно губ як прохання не шуміти, дотримуватися тиші (№ 11).

Виокремлені жести є найуживанішими в російськомовному комунікативному середовищі. Одні з них репрезентують семантику “відсутність” узагальнено, означаючи, що немає чого завгодно взагалі, інші, навпаки, реалізують значення “відсутність” чогось конкретного

(постукування по голові – “немає розуму”, «дуля» – “нічого не дам”, вивернуті кишені – “нічого не вкрав”). Серед описаних жестів діти практично не використовують жести, зазначені під № 5 та № 10, а дорослі – № 3 і № 4. Решту жестів застосовує в процесі спілкування як перша, так і друга групи носіїв мови, незалежно від віку. Переважно ці жести корелюють із предикатом *немає*: *мене немає*, *(в) кого-то немає*, *(у) чого-то немає*. Деякі жести (№ 6, № 7, № 8 та № 9) не завжди доречні й свідчать про недостатньо високу загальну культуру особистості.

Активність залучення жестикуляції корелює з психічним типом особистості людини, вмінням володіти своїми емоціями й загальним рівнем культури людини. Це також пов’язано з економією мовних засобів, оскільки подекуди жест може замінити довгу фразу й емоційніше висловити поняття «відсутність».

Ідею взаємозв’язку мови й культури можна простежити вже на ранніх етапах формування певного етносу, що знаходить відбиття не лише в мові жестів, а й у фольклорних виразах, до яких належать паремії. Вони відіграють важливу роль у створенні мовної картини світу, оскільки їхня семантика тісно пов’язана з фоновими знаннями носія мови.

У досліджуваних мовних одиницях віддзеркалено образне мислення, уявлення, що пов’язано із трудовою діяльністю, побутом і культурою носіїв російської мови. У прислів’ях не завжди може бути конкретно визначено, що саме відсутнє. Найчастіше це невизначена людина (хто-небудь) або неозначений предмет (що-небудь): *На безрыбье и рак – рыба*; *На нет и суда нет*; *Как в воду канул*. Об’єкт відсутності може бути виражений заперечним займенником: *Ничем не рисковать – значит, ничего не иметь*. Практично не трапляються паремії з конкретним позначенням об’єкту, всі вони вирізняються образністю, наявністю влучної метафори або точної метонімії. Наприклад, у прислів’ях є зазначення відсутності предмета або людини в певному місці (*Хорошо там, где нас нет*), відсутність незамінності людини (*Свято место пусто не бывает*), відсутності дії та / або результату (*Звону много, толку мало*). Хоч є і такі паремії, в яких заперечення свідчить, навпаки, про наявність чого-небудь. Наприклад, у паремії *Нет дыма без огня* підтверджено наявність причиново-наслідкових зв’язків.

Поняття «відсутність» репрезентовано також за допомогою лексем, що містять сему ‘відсутність’ (*канул, мало, безрыбье*); негативних часток *не і ні*, предиката *нет*, префіксів *не-*, *ні-*, *без-* / *бес-* та прийменника *без*, а також односкладними синтаксичними конструкціями. В одній паремії нерідко поєднано кілька мовних засобів, що передають поняття «відсутність» (наприклад, *Нет дыма без огня*). Синтаксичні моделі односкладних дієслівних речень (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові) підсилюють поняття «відсутність», оскільки для таких моделей характерна відсутність другого головного члена речення.

Якщо морфологічні й лексико-семантичні засоби трапляються окремо, то приклад з використанням синтаксичних засобів був виявлений лише один.

Ізольовано синтаксичні засоби практично відсутні. Отже, синтаксична модель лише завдяки лексичному наповненню й морфологічним одиницям, що входять до її складу, підсилює і підкреслює поняття «відсутність» у пареміях. Утім, семантика таких речень накладає обмеження на структуру, граматичних ознак виявляється недостатньо для виділення односкладних речень різних типів для експлікації поняття «відсутність».

У російських прислів'ях, що репрезентують поняття «відсутність», спостерігаємо відображення національного характеру й менталітету народу, системи його духовно-моральних цінностей. Вивчення поняття «відсутність» на матеріалі паремій дає змогу виявити найзначущі моральні цінності, а саме: знання та досвід (*Ученье – свет, а неученье – тьма*), дружня підтримка та співпереживання (*Не имей 100 рублей, а имей 100 друзей*), доброчинність (*Не плюй в колодец, пригодится воды напиться*) та ін. Моральні засади сформовані в колективній свідомості носіїв російської мови й закріплені в їхній національній ментальності, що відбиває філософію, психологію та етику всіх слов'ян, і російськомовної спільноти, зокрема. Це підкреслює, що прислів'я, існуючи в єдиному етнокультурному просторі й у межах ментальної сфери російськомовної людини, акумулюють національно-культурні стереотипи мовної свідомості й транслиують їх через внутрішній лінгвокультурний трансфер. Використання вербальних і паравербальних засобів мови окремо й у поєднанні пов'язано з ментальністю носіїв російської мови. Багато жестів асоціативно пов'язані зі стійкими народними виразами, в яких репрезентоване поняття «відсутність». Такі конвергенції є виявом емоційного сплеску в комунікативній ситуації та яскраво вираженого антропоцентризму.

Четвертий розділ «Лексико-семантична та дериваційна експлікація особливостей репрезентації поняття «відсутність» присвячено розглядові дериваційного аспекту проблеми.

Увагу в першому підрозділі сфокусовано на описові кореляції поняття «відсутність» з поняттями «заперечення» і «порожнеча» на основі зв'язку зі встановленими мовними прототипами *нет* і *без*.

Серед розташованих на осі перехідності понять «заперечення» і «відсутність» виділено площину перетину сегментів, центром якої є прототип *нет*. У межах сформованої у свідомості людини наївної картини світу слово *нет* є найточнішою мовною репрезентацією заперечення і відсутності, оскільки саме його використовує більшість носіїв російської мови, щоб висловити ці поняття. Предикатив *нет* уживають як еквівалент заперечного речення або його головного члена у відповідних репліках, або він є релятивом. Слово *нет* етимологічно пов'язано з давньоруськими *нету*, *нетути*, що зафіксовані в писемних пам'ятках з початку XIV ст.

Аналогічно можна подати кореляцію понять «відсутність» і «порожнеча». Поняття «відсутність» і «порожнеча» також мають загальний мовний репрезентант, що виражений дериваційними елементами *без-* / *бес-* або прийменником *без*. Префікс *без-* / *бес-* розвинувся із прийменника *без*, який походить від праслов'янської **bez*. Первинне значення “поза, зовні”

доповнене значенням “бракує відстані до чогось”, що зазначив О.О. Потебня у фольклорному використанні: *Кланялась молода без стіл до батенька*. Пізніше з’являється значення “позбавлений того, що названо похідним словом” (наприклад, *безусый*), що стає основним.

Утворення конфіксальних ад’єктивів із префіксом *без-* / *бес-* від субстантивів вирізняється синтагматичною свободою морфем у словотворенні. Однак на дериваційні потенції зазначеного префікса може впливати корінь основ, умотивованих іменниками зі значенням особи. Оказіональними є номінації, наприклад, *бескондукторный* від поєднання *без кондуктора* (прийменник *без* + іменник у родовому відмінку). Найчастотнішим постає префікс *без-* / *бес-*, і саме він є площиною перетину на осі перехідності понять «відсутність» і «порожнеча». Цей префікс асоціативно пов’язаний із прототипом *без*. У периферійній зоні поняття «порожнеча» перебувають лексичні одиниці із префіксами *не-* і *а-*, і в значенні наявна сема ‘порожній’.

У результаті виникнення нового слова семантичним ядром поняття «відсутність» стає лексема, у якій прототипи *нет* і *без* виявлені імпліцитно. У кожному конкретному прикладі мовні репрезентанти *нет* і *без* мають додаткове значення. Наприклад, у *вдови* і *холостяка* немає відповідно чоловіка і дружини, але у *вдови* немає чоловіка, тому що вона його втратила й залишилася сама, а в *холостяка*, навпаки, немає дружини, тому що він її ще не знайшов, не створив сім’ї. Цікавим є те, що до лексеми *холостяк* як прикладу зверталися основоположники когнітивної лінгвістики Е. Рош, Дж. Лакофф, філософи, зокрема М. Гайдеггер, сучасні мовознавці В’яч. Вс. Іванов, А.С. Боханова, Н.С. Кудрявцева, С.Л. Попов. Така апеляція не є випадковою. По-перше, слова *вдова* і *холостяк* позначають соціальний статус людини. По-друге, ці слова створені під впливом апперцепції і є вторинними номінаціями, у яких прототипи *нет* і *без* отримали лінгвальне вираження. По-третє, етимологічний аналіз засвідчує, що обидва слова беруть витоки з давньоіндоєвропейської мови, виникли в період розквіту патріархального суспільства. По-четверте, мають загальну сему ‘відсутність’ у значенні. Однак надалі розвиток семантики був диференційованим.

Слово *вдова* в санскриті *vidh-ava* < **vidh* має значення “порожня”, у литовській мові *vidus* означає “внутрішність, внутрішність будинку < порожнину, порожній простір”. Слово *холостяк* у давньоіндоєвропейській *khalatīš* позначає “лисий”, латиною *sōlus* – “самотній”, у мертвій готській мові *halbs* мало значення “половина”. І сьогодні про *холостяка* говоримо, як про самотню людину, людину «без другої половини», тобто без супутниці життя. У сучасних діалектах російської мови слово *холостяк* використовують у значенні “коротко стрижений”. У процесі розвитку мови в лексеми *вдова* з’явилася опозиційна нормативна мовна одиниця *вдовець*, слово *холостячка* використовують як бінарну опозицію лише в просторіччі, а соціальний статус такої жінки позначають лексемою із префіксом негатиції *незамужня*.

У проаналізованих лексемах (*вдова, холостяк, глухой, бритый, лысый, голый, одинокий, босой, молчание, тишина, нищета, беженец, мертвец, жажда, засуха, простор, дилетант, алиби, хаос, идиот, гений* та ін.) мовні репрезентанти *нет* і *без* мають додаткове значення. Наприклад, вторинна номінативна одиниця *молчание* асоціативно зв'язана з первинними виразами *нет звука* і *без звука*, але в різних контекстах прототипи *нет* і *без* набувають нових семантичних нюансів: *минута молчания* та *заговор молчания*.

Мовна система не завжди спирається на принцип мовної економії, а розширюється за рахунок нових слів, яких потребує функціонування мови. У процесі концептуалізації світу з'явилися слова, що нарощували семантичну потужність, багато з них поступово ставали концептами (наприклад, концепт МОВЧАННЯ). Реалізацію лінгвокультурного трансферу спостерігаємо у двох векторах: внутрішньокультурний трансфер (створення нових номінацій) і міжкультурний трансфер (запозичення номінацій) для репрезентації поняття «відсутність» у російській мові.

Відзначимо, що прототипи *нет* і *без* можуть не знайти своєї вторинної вербальної експлікації в конкретному слові. У російській мові немає номінації, що позначає жінку *без дітей*, у якій *нет детей*, хоч в інших мовах такі номінації наявні (наприклад, англ. *childless*). У давнину в російській мові використовували слово *неродица*, яке сьогодні вийшло з ужитку й належить до архаїчної лексики. У словниковому складі мови є субстантивовані ад'єктиви, до структури яких уходять префікси *не-* і *без-/ бес-*: *неплодная* і *бесплодная*, але окрема лексема відсутня. Щодо тваринного та рослинного світу в таких випадках уживають слово *яловая*. Однак останнім часом спостерігаємо заміну лакуни в російській мові запозиченням з англійської мови *baby-free*, що свідчить про поступове заповнення «ніші» внаслідок екстралінгвістичного «попиту» вербалізації поняття.

Опис семантики репрезентацій поняття «відсутність» через застосування прийому інтерпретації уможливорює отримання повнішого набору відтінків значення відсутності. Дослідження мовних маніфестацій дає змогу виявити розмаїтість змісту поняття «відсутність» у різних дискурсах і зафіксувати велику кількість значущих порожніх «ніш» у системі російської мови.

З розширенням уявлення про можливості дериваційних засобів у формуванні лексичної і граматичної структури та семантики репрезентантів поняття «відсутність» спостерігаємо зміщення акцентів з фактів часової і просторової стратифікації на взаємозв'язок фактів, на виявлення причин і наслідків мовних змін, на розкриття механізмів мовних перетворень.

Дослідження префіксального та конфіксального змістотворення ад'єктивів із префіксами *без-* / *бес-* та *не-* обмежено лише по суті встановленням типових моделей передавання поняття «відсутність» префіксальним і конфіксальним способами деривації в російській мові, створенням семантико-дериваційної класифікації основних типів ад'єктивів, сформованих на основі апперцепції від прототипів *нет* і *без*.

Використання методу компонентного аналізу вербальних репрезентацій поняття «відсутність» уможливило розроблення *семантико-дериваційної класифікації*. Зокрема виокремлено **чотири типи референції**:

1) деривати з ідентичним значенням (*бесполезный* – *неполезный*, *беспробудный* – *непробудный*, *безобидный* – *необидный*, *бессчастный* – *несчастный*);

2) мовна фіксація одного деривата (*бездонный* – *не-*, *безмерный* – *не-*, *бездушный* – *не-*, *безжалостный* – *не-*, *бестолковый* – *не-*, *бесцветный* – *не-*, *бессовестный* – *не-*, *недоступный* – *без-*, *несправедливый* – *без-*, *неблагозвучный* – *без-*);

3) деривати з різною семантикою (*безлюдный* – *нелюдный*, *бесконечный* – *неконечный*, *бесшумный* – *нешумный*, *беззвучный* – *незвучный*, *безымянный* – *неименный*, *бездейственный* – *недейственный*, *беспамятный* – *непамятный*);

4) різнопланова репрезентація дериватів (*беспутный* – *непутевый*, *безуспешный* – *неуспешный*, *безбедный* – *небедный*, *безугомонный* – *неугомонный*, *безызвестный* – *неизвестный*, *безыскусный* – *неискусный*).

Виділені типові моделі передавання поняття «відсутність» префіксальним та префіксально-суфіксальним способами деривації корелюють із принципами надмірності та економії як регуляторами механізмів розвитку мовної системи.

Своєрідність сполучуваності ад'єктивів з префіксами *без-* / *бес-* та *не-* пов'язана з визначенням ними агенса і пацієнса. Прикладами позначення агенса й пацієнса слугують такі: *беспамятный* (“суб'єкт, що не має пам'яті”), *непамятный* (“об'єкт, який не варто запам'ятовувати”); *бездейственный* (“людина, у якої відсутня активність, діяльність”), *недейственный* (“предмет, що не робить дії”). Наведені ад'єктиви мають різну валентність, синтагматично не є нейтральними, на їх потенції комбінаторики впливає слово, що визначається, і яке може бути або агенсом, або пацієнсом. Виділена специфіка характерна для дериватів із префіксами *без-* / *бес-* та *не-*, що мають спільну основу з репрезентантами *нет* і *без*, але функціонують з різною семантикою, а також для дериватів, асоціативно пов'язаних із семантикою репрезентантів *нет* і *без*. Семантична специфіка, структурні відмінності, мотиваційні зв'язки із внутрішньою формою слова, що властиві вторинним номінаціями, фіксують і транслують етнокультурну інформацію.

У префіксальній експлікації поняття «відсутність» спостерігаємо втрату семи ‘відсутність’ за подвійної префіксації. На відміну від романо-германських мов, у граматиці російської, української та інших слов'янських мов збережено подвійне заперечення, яке репрезентує поняття «відсутність». Його виражають через частки *не* і *ни*, прийменники *не* і *без*, префікси *не-* і *без-/ бес-*. Традиційно одночасне використання двох репрезентантів у слов'янських мовах виконує функцію посилення заперечення (рос. *ничего не вижу*). Водночас у російській і українській мовах наявні слова з подвійною префіксацією (рос. *небезуспешный*, укр. *небезтурботний*),

характерною ознакою яких є втрата семи 'відсутність'. Ад'єктиви із префіксами *не-* і *без-* / *бес-* зафіксовані в сучасних словниках російської та української мов як найпродуктивніші у словотворенні.

Розроблений О.О. Потебнею і використаний у нашому дослідженні психолінгвістичний підхід до аналізу лексичного розмаїття експлікації понять «наявність» або «відсутність» дав змогу встановити деякі закономірності функціонування префіксів *не-* і *без-* / *бес-*, ураховуючи які, можна стверджувати, що лінгвально виражені мовні явища психологічно зумовлені. Сприйняття предметів і явищ матеріального світу відбивається у свідомості людини як поняття, які з часом можуть вербалізуватися. Когнітивна діяльність людини сприяє утворенню нових слів. Як у математичних науках два мінуси сукупно дають плюс, так і в словотворенні реалізується діалектичний закон заперечення заперечення. Послідовне приєднання префіксів *не-* і *без-* / *бес-* або *небез-* / *небес-* до основ здебільшого не посилює заперечення, а двічі змінює значення, що спричинює утворення синонімічного корелята похідної основи. Саме в цьому й полягає вплив апперцепції. Вторинне сприйняття явного розкриває словотвірні ресурси префіксів *не-* і *без-* / *бес-*, застосування яких відбиває принцип мовної економії.

Особливої уваги заслуговують українські слова *небезпечний* і *безпечний* – у перекладі російською мовою *опасный* / *небезопасный*, *неопасный* / *безопасный*, – у яких виявлено порушення механізму репрезентації сем 'наявність' і 'відсутність'. Зазначені українські та російські еквіваленти *безпечний* – *безопасный* мають різну пресуппозицію, якою є субстантиви з коренями (укр. – *-печа-* та рос. – *-опаса-*), що не збігаються етимологічно, але зберігають своє первинне значення. Формування значень еквівалентних ад'єктивів у російській і українській мовах (рос. *безопасный* – укр. *безпечний*) відбувається по-різному й демонструє автентичність кожної зі споріднених мов. Це свідчить про те, що лінгвокультурний трансфер відображає мовні особливості й накладає відбиток на розвиток семантики слів.

Бінарну пару понять «відсутність» vs «присутність» розглянуто також в аспекті подання різних дискурсивних смислів об'єктивної дійсності з урахуванням індивідуального сприйняття. Під час аналізу вербальних репрезентацій опозитів відсутність vs присутність застосовано прийом інтерпретації. Спираючись на показники анкетування, встановлено функційну кореляцію понять «відсутність» vs «присутність». В асоціативних полях ПРОСТІР, ЧАС, ОБ'ЄКТ, ЯВИЩЕ, ВЛАСТИВІСТЬ виокремлено ядро поля, модус (або основа інтерпретації), указано конкретизацію протиставлення зазначених понять. Наприклад, в асоціативному полі ПРОСТІР з ядром 'місцевість' модусом протиставлення понять «відсутність» vs «наявність» виступає бінарна опозиція *пустыня* – *оазис* з конкретизацією *вода*. У варіативній парі «відсутність» – «присутність» провідним є поняття «відсутності», оскільки воно має значний експланаторний потенціал.

У п'ятому розділі «Відсутність» у граматичній системі: сутність vs явище» досліджено поняття «відсутність» на граматичному зрізі мови.

Для добору потрібного матеріалу проведено асоціативний психолінгвістичний експеримент, респондентами якого стали студенти-магістри, що вже мають достатній базовий рівень лінгвістичної підготовки. Питання анкети стосувалися граматичних форм і граматичних явищ мови, з якими асоціативно пов'язано поняття «відсутність». У результаті проведення психолінгвістичного експерименту зібрано мовний матеріал для аналізу, який пояснює деякі лінгвокультурні та лінгвопсихологічні особливості граматики російської мови.

Діахронічний підхід до аналізу репрезентантів поняття «відсутність» дав змогу простежити динаміку змін мови на граматичному рівні, що відбиває постійний розвиток мови як системи: порожня ланка в граматичній системі мови є стимулом для подальшої еволюції, а заповнення «ніші», за нашими спостереженнями, свідчить про високий ступінь актуальності цієї грамеми або синтаксичної конструкції для мовного колективу.

Спираючись на історичні й синхронічні зіставлення, пропонуємо поняття «відсутність», застосоване під час аналізу граматичних одиниць, класифікувати залежно від семантики його складників. У результаті вивчення мовних змін у граматиці російської мови й звернення до історичних коментарів виокремлено *три семантичних типи поняття «відсутність»* на рівні граматики російської мови:

I тип – *повна відсутність*, тобто ті форми і явища, яких немає і не було в граматичній системі російської мови (наприклад, передавання повної відсутності через подвійне заперечення або початкова відсутність категорії детермінації);

II тип – *відновлювана відсутність* граматичної категорії, будь-якого елементу або форми слова, що з'явилися, тобто коли внаслідок мовних процесів відбулися заповнення порожнечі в системі або зміна структури всередині системи (наприклад, поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові періоду пізнього Середньовіччя);

III тип – *зникнення* будь-яких граматичних форм або граматичних категорій у процесі історичного розвитку мови (наприклад, утрата категорії двоїни або зникнення форми кличного відмінка іменників у російській мові).

Історичні мовні факти, що ілюструють зазначені семантичні типи, підтверджують те, що російська граматична система є віддзеркаленням своєрідної ментальності її носіїв, а також відбиттям лінгвоспецифічних і ідіонаціональних рис російської мови.

До аномальних нестандартних явищ у граматиці російської мови належить суплетивізм, оскільки в парадигмі одного слова спостерігаємо відсутність матеріальної повторюваності знака в разі зміни форми (наприклад, *я – меня, мы – нас*).

Така відсутність формального зв'язку між двома або більше мовними одиницями, пов'язаними за змістом, встановлюється відповідно до принципу генетичної об'єктивності І.О. Бодуена де Куртене. Формальна й семантична

кореляція мають опосередкований характер. Установлення корелятивних відношень фонематично нетотожних елементів мови на тлі регулярних рядів сприяє створенню особливої мікросистеми.

Під час проведеного аналізу суплетивних форм, що є безпосередньою мовною фіксацією поняття «відсутність», з'ясовано, що в російській мові цей спосіб вираження граматичних значень хоч і є непродуктивним, утім, він досить широко представлений у системі мови. Як граматичне явище суплетивізм пов'язаний з мовною ментальністю носіїв російської мови. Система суплетивних форм презентує суплетивізм як відсутність матеріальної повторюваності знака й допомагає визначити місце поняття «відсутність» у мовній знаковій системі.

Суплетивні форми розглянуто з опертям на постулат про вихідне вмотивування мовної форми, взаємовплив генетично близьких мов, з урахуванням психологічного аспекту вторинного сприйняття, передавання знань і досвіду, зафіксованих мовою, через внутрішньокультурний і міжкультурний трансфер.

Словотвірний суплетивізм охоплює гетерогенні форми різних частин мови й виявляє лінгвокультурні витоки появи таких форм. Суплетивні форми слів у російській мові є унікальними, оскільки їх використовують лише для утворення однієї конкретної граматичної форми. Це зумовлено тим, що суплетиви з'явилися внаслідок змін у лексико-семантичній підсистемі мови і тягнуть за собою зміни в граматичній підсистемі. Наприклад, суплетивні утворення, що охоплюють і протиставляють моторно-кратні й моторно-некратні дієслова руху, представлені парами дієслів недоконаного та доконаного видів: *братъ – взять, говоритъ – сказать, искать – найти, класть – положить, ловить – поймать*.

Дериваційний суплетивізм, як окремий тип, представлено в когнітивному аспекті, оскільки саме ментальні процеси багато в чому зумовлюють наявність цього граматичного явища в системі російської мови. Уважаємо, що дериваційний суплетивізм – це вияв порушення симетрії в мовній системі. Він являє собою особливий спосіб утворення нових слів, що відбивають когнітивні здібності людини. Наприклад, у російській мові основи *год* і *лет* є непохідними й такими, що втратили зв'язок з мотивувальною формою, і у вторинній номінації мають загальну семантику – “термін, рахункова форма”, збережену з давніх часів. Як первинні ланки дериваційного ланцюжка, вони утворюють неперехресчувані парадигми, що закріплено синтагматично в системі російської мови. Дериваційний суплетивізм розвивався як під впливом власне лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників. Соціально-психологічна рефлексія носіїв російської мови виявлена в диференціюванні первинних форм, семантична аналогія і частотність використання яких призводять до порушення симетрії не лише на лексико-семантичному рівні, але й у граматиці, що є внутрішнім лінгвальним чинником розвитку мови. Наприклад, родо-видовий ланцюжок зоонімів: *собака – пес (кобель) / сука / щенок* (пор. укр. *собака – собака (пес) / сука / щеня*).

Для виникнення і збереження суплетивів у мові повинні бути певні умови. Причиною ментальних і культурних особливостей є первинне сприйняття, найчастіше поверхнєве, тому частіше в мові закріплюється перша ознака. У суплетивізмі як аномальному явищі, навпаки, відбувається закріплення вторинного сприйняття. Граматичні форми слів, апробовані на практиці носіями мови, витісняють первинні й посідають їхнє місце в парадигмі. Суплетивні граматичні форми є віддзеркаленням креативного мислення носіїв мови, результатом розвитку їхніх когнітивних здібностей.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** узагальнено основні результати виконаного дослідження.

Вивчення у когнітивному аспекті проблеми поняття «відсутність» у системі російської мови й систематизація мовного матеріалу з застосуванням методів прототипного опису та етимологічного аналізу, прийому інтерпретації мовних фактів у синхронічному й діяхронічному аспектах дає підстави сформулювати основні теоретико-методологічні та практично-прикладні результати дисертації і зробити певні істотні узагальнення.

Поняття «відсутність» розглянуто як лінгвокогнітивний феномен, що має в російській мові певні засоби репрезентації. Раніше проблему відсутності певного мовного елемента в системі російської мови аналізували в лінгвістиці лише у функційному аспекті й у контексті мовної норми. Поняття «відсутність» на різних стратах мовної системи не досліджене в когнітивному аспекті. Пояснити виникнення «порожніх» осередків у структурі російської мови стало можливим на основі дослідження цього поняття як когнітивного. Оскільки всю мовну систему пронизують асиметричні відношення, а теорія опозицій відображає її сутнісні властивості, абстрактне поняття «відсутність» постає на перший план в аспекті пояснення привативного характеру мови.

З одного боку, поняття «відсутність» є загальногуманітарним, має великий експланаторний потенціал, а, з другого, є ментальним, що транслює специфічні національні особливості, характерні для конкретної мови, зокрема російської. Лексичні й граматичні значення, що є в системі координат наявність vs відсутність, поєднані з конкретним типом культури й мають прямий стосунок до прототипів.

Дослідження природи поняття «відсутність» неможливе без залучення до аналізу знань суміжних гуманітарних наук – філософії, психології, культурології, літературознавства та ін. Лише комплексний міждисциплінарний підхід дає об'єктивне уявлення про сутність цього явища.

Такий підхід дав змогу сформулювати нові теоретичні положення для встановлення онтологічного та гносеологічного статусу поняття «відсутність» у когнітивній лінгвістиці.

Онтологічна та гносеологічна природа поняття «відсутність» має глибоке коріння, не завжди відповідає логічним уявленням, оскільки

розвивається під впливом креативного мислення людини, що має прагматичні цілі. Обсяг поняття «відсутність» має найширший діапазон репрезентацій, представлений гетерогенними мовними явищами.

Поняття «відсутність» закладене в онтологічних принципах і відображене на кванторній шкалі існування. Навколишній світ існує в бінарних опозиціях, в основі яких перебувають поняття «наявність» vs «відсутність». З найдавніших часів людина усвідомлювала себе в просторі й часі, виходячи з певної наявності vs відсутності кого-небудь або чого-небудь. Поняття «відсутність» завжди було значущим для індивіда конкретного етносу: відсутність когось або чогось була важливою саме в певному ментальному, культурному та мовному середовищі. Людина на основі сприйняття, перероблення знань і логічного осмислення досвіду вербалізувала важливі для її існування поняття. Поняття «наявність» vs «відсутність» постають безпосередньо пов'язаними зі способами лексичного і граматичного маркування значущості в системі російської мови.

З огляду на ступінь осмислення поняття «відсутність» у гуманітарних науках, зокрема в лінгвістиці, а також для виявлення лінгвальних явищ, що залишилися поза увагою мовознавців, і була окреслена проблема потреби системного та багатоаспектного наукового підходу у витлумаченні абстрактного поняття «відсутність» у системі російської мови. У зв'язку із цим обґрунтовано значущість і важливість поняття «відсутність» для вивчення всієї системи мови в когнітивному аспекті, оскільки воно має репрезентацію на всіх рівнях мовної системи. Вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в мовній системі пов'язане з асиметрією. Система мови сформувалася на основі протиставлення у взаємозумовлених лексичних класах і граматичних категоріях за наявністю або відсутністю будь-яких ознак. Порожні ланки в системі, відсутність чого-небудь, так звані значущі нулі, посідають певне місце в парадигмі та відіграють системотвірну роль. Уточнюючи подання «відсутність» у мові, констатуємо те, що арсенал засобів репрезентації цього абстрактного поняття постійно змінюється. По-перше, це можливе за рахунок розширення значень слів, метафоризації, появи нових номінацій; по-друге, відбувається виникнення і зникнення деяких граматичних форм, які репрезентують поняття «відсутність», а також зміна або трансформація їхнього лексичного вираження.

Запропонований методологічний підхід до вивчення семантики засобів експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові апробовано як комплексне застосування методу прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу. Виявлено лексико-семантичні та граматичні особливості реалізації поняття «відсутність» у системі російської мови на основі об'єднання теорії прототипів, етимологічного аналізу та сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами. Вивчення поняття «відсутність» проведено з урахуванням фактів споріднених мов, зокрема української, що сприяло виявленню особливостей і специфічних ментальних експлікацій цього поняття в російській мові. Аналіз мовного матеріалу зреалізовано на основі концепції бінарного

протиставлення мовних одиниць у системі координат наявність vs відсутність. На відміну від традицій теорії опозицій, спрямованої на синхронічний опис мови, у роботі поєднано зіставлення як на синхронічному зрізі, так і в діяхронії, що також є інноваційним підходом до вивчення мовних фактів. Розроблена методологічна база охоплює новий аспект в описі різноманіття експлікації поняття «відсутність», що полягає в поєднанні психологічного та історичного векторів дослідження із соціокультурним. Застосовано також методологію культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної та ідіонаціональної своєрідності репрезентації поняття «відсутність».

У роботі схарактеризовано еволюцію уявлень про поняття «відсутність» у російській мові й визначено національно-ментальну своєрідність репрезентації цього поняття мовою жестів та паремій. Це зроблено з оперттям на вивчення когнітивної еволюції уявлення поняття «відсутність» у російській мові, починаючи з довербального розвитку комунікації, а також на виокремлення 11 паравербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у російській мові та визначають національно-ментальну своєрідність жестової репрезентації цього поняття для носіїв російської мови. За результатами дослідження процесу формування поняття «відсутність» у російській мові встановлено, по-перше, актуальність генетичного зв'язку опозитів відсутність – наявність, по-друге, первинність жестової репрезентації поняття «відсутність» у комунікації щодо вербальної, по-третє, наявність прототипних особливостей поняття «відсутність» у сталих фольклорних виразах, до яких належать паремії, і, по-четверте, діяхронічним завершенням етапів розвитку поняття «відсутність» у довербальній і невербальній комунікації виступає конвергенція словесних і жестових засобів його вираження.

На основі застосування методів прототипного опису й етимологічного аналізу, сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами виявлено особливості лексико-семантичної й дериваційної експлікації поняття «відсутність» у російській мові, що полягають у кореляції поняття «відсутність» з поняттями «порожнеча» і «заперечення», у префіксальній експлікації поняття «відсутність» і механізмах її порушення, у втраті семи 'відсутність' за подвійної префіксації. Розглянуто кореляцію поняття «відсутність» з поняттями «заперечення» та «порожнеча», унаслідок чого встановлено, що поняття «відсутність» і поняття «заперечення» та «порожнеча» можуть перебувати на семантичній осі перехідності, а їхня кореляція залежить від матеріальних репрезентантів. Установлено, що лексичні засоби вираження поняття «відсутність» з'явилися через семантичну неповноту мовних прототипів *нет* і *без*, оскільки вони не висловлюють суб'єктивних відтінків, що їх набули конкретні слова.

Узагальнено, класифіковано й описано лексико-семантичну та дериваційну своєрідність експлікації поняття «відсутність» у російській мові, виявлено універсальні дериваційні доміанти, що формують вторинні номінації, які репрезентують поняття «відсутність». Установлено роль

префіксальних ад'єктивів у формуванні змісту поняття «відсутність» у російській мові, що дотепер не аналізували в когнітивному аспекті. Визначено роль префіксів *без-* / *бес-* і *не-* в породженні різних смислів, виявленні інваріантного значення, а також вплив префікса на семантику вторинної номінації. Урахування власного іманентного значення префікса дає змогу розкрити мовний механізм формування абстрактів, що передають поняття «відсутність» у російській мові з когнітивних позицій. Дослідження префіксального та конфіксального смислотворення ад'єктивів із префіксами *без-* / *бес-* і *не-* зведено до узагальнення співвідносних дериваційних об'єктів, до встановлення типових моделей передавання поняття «відсутність» префіксальним і префіксально-суфіксальним способами деривації в російській мові, до створення семантико-дериваційної класифікації основних типів ад'єктивів, сформованих на основі апперцепції від прототипів *нет* і *без*. Виділені моделі диференціюють репрезентацію абстрактного поняття «відсутність», свідчать про актуальність і широке коло використання ад'єктивів із зазначеними префіксами, демонструють способи відображення в ментальній свідомості носіїв російської мови прототипів *нет* і *без*.

За результатами компонентного аналізу отримано теоретичне узагальнення як класифікація та опис лексико-семантичної та дериваційної експлікації своєрідності репрезентації поняття «відсутність» у російській мові й ідентифіковано універсальні дериваційні доміанти, що формують це поняття. Семантико-дериваційна типологія вторинних абстрактних ад'єктивів, сформованих від прототипів *нет* і *без*, засвідчує, що префіксальні деривати із префіксами *без-* / *бес-* і *не-* репрезентують поняття «відсутність» диференційовано: по-перше, дериватами з тотожним значенням або різною семантикою, по-друге, лише одним можливим дериватом, по-третє, різноплановими абстрактами. У випадку, коли сформовані дві вторинні номінації з тотожним значенням, що мають як спільний, так і відмінний план вираження з похідною основою, з'являється мовна надмірність. Утворення абстрактних ад'єктивів з різною семантикою або утворення лише одного деривата корелює із принципом мовної економії. У словах, утворених від прототипів *нет* і *без*, передавання семантики відсутності в ад'єктивів із префіксами *без-* / *бес-* - виражено чіткіше й категоричніше завдяки наявності фонетичної «повноти» префікса, що зберігає кінцевий консонант прототипу. Утрата кінцевого приголосного прототипу *нет* у префіксі *не-* в процесі утворення ад'єктивів репрезентує поняття «відсутність» менш різко, на відміну від дериватів із префіксами *без-* / *бес-*. Своєрідність сполучуваності, якою відрізняються ад'єктиви з префіксами *без-* / *бес-* і *не-*, пов'язана з визначенням ними агенса і пацієнса.

Для когнітивного вивчення аналізованого поняття важливим стало представити його в граматиці російської мови через особливості виявлення поняття «відсутність» у граматичній системі російської мови як сутності та явища.

Унаслідок вивчення поняття «відсутність» у граматичній системі як сутність vs явище з'ясовано, що вияви поняття «відсутність» відбивають

граматичні нулі, що корелює з різними семантичними типами поняття «відсутність» у граматичній будові російської мови. На підґрунті вивчення історичних фактів російської мови умовно розмежовано три семантичних типи поняття «відсутність» у граматиці, які об'єднано в класифікацію: *повна відсутність, відновлена відсутність, зникнення*. Мовний матеріал, розподілений для аналізу кожного типу, використано не лише як ілюстрації, але й для теоретичної систематизації ідей усвідомлення ролі поняття «відсутність» у становленні системи російської мови.

Систематизовано уявлення про суплетивізм як матеріальний вияв відсутності повторюваності знака в системі російської мови. Суплетивізм є одним зі способів експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Суплетивізм як результат розвитку мови й віддзеркалення ментальності її носіїв може виявлятися як словозмінний і словотвірний (квазісуплетивізм). Показано формування бінарних опозицій граматичних категорій різних частин мови, здійснене стихійно в ментально-мовному середовищі носіїв російської мови. Мовна селекція закріпила попарно лексеми з різними фонемною і морфемною структурами. Теоретично важливою є запропонована в дослідженні систематизація подання суплетивних форм різними частинами мови й розвиток ідей розмежування видів суплетивізму як граматичного явища російської мови.

До перспектив дослідження уналежнюємо синтаксичний рівень мови, у якому поняття «відсутність» представлено багатопланово. Синтаксичні конструкції побудовані не лише на основі бінарної опозиції наявність vs відсутність, але й мають широкий діапазон репрезентацій, особливо в поліпредикативних складних конструкціях. Особливий інтерес, на нашу думку, становить імпліцитність як особливий засіб передавання інформації в тексті, паузація та інші типи репрезентації поняття «відсутність» у дискурсі.

Отже, незважаючи на те, що матеріал дослідження обмежений з огляду на мовний критерій регулярності, зафіксовані й проаналізовані приклади поняття «відсутність», утім, стали ілюстрацією вербальної та невербальної репрезентації цього абстрактного поняття в російській мові. За результатами дослідження з'ясовано, що в сучасному інтеграційному процесі когнітивних наук поняття «відсутність» здатне виконувати функції дедуктивного та креативного характеру в пізнанні мови як феномену психіки людини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: монография. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с.

Рецензії:

Калашникова Г.Ф. Когнитивное и лингвистическое представление понятия «отсутствие» в русском языке. Рец. на моногр.: Радчук О. В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Русская филология. Вестник Харьковского*

національного педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Харьков: ХНПУ, 2020. № 1 (71). С. 94–95.

Маленко О.О. Поняття *відсутність* як лінгвокогнітивна категорія: репрезентація в мовній системі. Рец. на моногр.: Радчук О. В. Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «отсутствие» в русском языке. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків, 2020. Вип. 52. С. 246–249.

Полякова Т.М. Отсутствие: на пересечении языка и мысли. Рец. на моногр.: Радчук О. В. Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «отсутствие» в русском языке. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 3 (69). С. 56–59.

Статті у фахових виданнях України:

2. Радчук О.В. Семантические типы понятия отсутствие как отражение изменений в грамматике русского языка. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 1-2(51). С. 70–75.
3. Радчук О.В. Оппозиты ОТСУТСТВИЕ – ПРИСУТСТВИЕ (этимологический экскурс). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 3(52). С. 3–7.
4. Радчук О.В. Паралингвистические способы репрезентации понятия отсутствие. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. Випуск 50. Частина 2. С. 276–283.
5. Радчук О.В. Лингвокультурные особенности репрезентации понятия отсутствие в поговорках. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія*. Випуск 30. Київ. 2015. С. 113–121.
6. Радчук О.В. Супплетивизм как материальное отсутствие повторяемости знака. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 1152. Серія «Філологія». Випуск 72. Харків, 2015. С. 22–26.
7. Радчук О.В. Актуалізація ідей О.О. Потебні про апперцепцію у когнітивній лінгвістиці. *Мовознавство*. Київ, № 6 (285). 2015, С.72–81.
8. Радчук О.В. Формування значення еквівалентних ад'єктивів в українській та російській мовах (на матеріалі слів *безпечний* – *безопасный*). *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Випуск 11-12 (частина 2). Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2016, С. 192–195.
9. Радчук О.В. Реализация в языке экспланаторного потенциала понятия отсутствие. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. 1 (181). С. 202–209.
10. Радчук О.В. Супплетивизм как результат развития языка и отражение ментальности его носителей. *Русская филология. Вестник Харьковского*

национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Харьков: ХНПУ, №2 (61), 2017. С. 12–18.

11. Радчук О.В. The urgency of genetic proximity of the opposition of *otsutstviye* (absence) – *prysutstviye* (presence) for cognitive studies of notion *otsutstviye* (absence). *Linguistic Studies*. Vinnytsia Vasyl' Stus DonNU. 2017. Volume 34. P. 133–138.

12. Радчук О.В. Предпосылки применения методологии культурного трансфера в когнитивных исследованиях. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. 4 (189). С. 25–32.

13. Радчук О.В. «Отсутствие» как понятие лингвокогнитологии. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, №1 (63), 2018. С. 20–25.

14. Радчук О.В. Учення П.О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу. *Мовознавство*. Київ, 2018. № 4. С. 70–75.

15. Радчук О.В. Исследование понятия ОТСУТСТВИЕ в гуманитарных науках. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 30. С. 180–184.

16. Радчук О.В. Языковые референты понятия «отсутствие» в русском языке. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. Вип. 20. С. 72–78.

17. Радчук О.В. Отсутствие: теоретическая значимость понятия для когнитивных исследований. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 3 (69). С. 19–27.

18. Радчук О.В. Значущість дослідження поняття «відсутність» у системі російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Філологія». Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2019. №42. Т. 1. С. 54–57.

19. Радчук О.В. Онтологическая и гносеологическая сущность понятие «отсутствие». *Слов'янські мови: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Кравцова (відп. ред.) [та ін.]*. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 2 (14). С. 92–102.

20. Радчук О.В. Корреляция понятия «отсутствие» с семантическими категориями лишительности, каритивности и необладания. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 4 (70). С. 52–57.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

21. Радчук О.В. Ассоциативный эксперимент как способ выявления грамматических лакун. *SCIENCE and EDUCATION a NEW DIMENSION: Philology*. Budapest. 2013. 1(3). P. 132–136.

22. Радчук О.В. Лексико-грамматическая корреляция абстрактных понятий (отсутствие – отрицание – пустота). *Studia methodological*. Ternopil

Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Jan Kochanowski University in Kielce, Issue 41. 2015. P. 17–23.

23. Радчук О.В. Понятие «отсутствие» в стратумной организации системы языка (на материале русского языка). *OPERA SLAVICA. Slavisticke rozhledy*. BRNO: Masarykova univerzita, 2019. XXIX. №4. P. 5–21.

24. Radchuk O. THE NOTION OF 'ABSENCE' IN VERBAL AND NONVERBAL COMMUNICATION. *Slovak international scientific journal* 2 (№34), 2019. С. 67–71.

Статті в інших виданнях України:

25. Радчук О.В. Создание Н.В. Гоголем в поэме «Мертвые души» комических описаний с помощью элементов отсутствия. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А., 2016. С. 125–130.

26. Радчук О.В. Деривационный супплетивизм как проявление нарушения симметрии в языковой системе. *Граматичні студії: зб. наук. праць* / Донецький національний університет імені Василя Стуса: наук. ред А.П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип.3. С. 12 – 17.

27. Радчук О.В. Язык древних летописей в освещении П.А. Лавровского. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси : Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 133–137.

28. Радчук О.В. Методологічне значення ідей мовної взаємодії І.К.Білодіда у вивченні когнітивних процесів. *Плугатар мовознавчої ниви: Зб. наук. Праць*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 197–208.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Радчук О.В. Когнитивный подход к изучению взаимовлияния языков при утрате контактного проживания. *Коммуникативное пространство Беларуси*. Минск МГЛУ, 2018. С. 79–82.

30. Радчук О.В. Когнитивный аспект в исследовании понятия ОТСУТСТВИЕ в лингвистике. *International scientific and practical conference "Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage" Conference proceedings*. Baia Mare. Izdevnieciba "Baltija publishing", 2018. P. 53–57.

31. Радчук О.В. Совмещение методологических подходов в когнитивных лингвистических исследованиях. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019. С. 177–179.

32. Радчук О.В. Понятие ОТСУТСТВИЕ в языковой системе: гармония или хаос. *Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт*. Тези доповідей круглого столу. Харків. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2019. С. 32.

33. Радчук О.В. Відсутність: поняття та його маніфестація у системі російської мови. *Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Світ*

мови – світ у мові». Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 157–160.

34. Радчук О.В. Теоретические и методологические постулаты изучения понятия «отсутствие» в русском языке. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 25–26 жовтня 2019 року. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», С. 64–68.

АНОТАЦІЯ

Радчук О.В. Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2020.

У дисертації порушено низку наукових проблем, що розвивають теорію когнітивної семантики. На підґрунті розробленої теоретико-методологічної бази дослідження здійснено опис семантики вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові та представлено аналіз зазначеного абстракту в лінгвокогнітивному аспекті.

Уперше в русистиці об'єктом дослідження стає дискурсивне відображення поняття «відсутність» у знакових одиницях системи російської мови. Новий об'єкт дослідження спричинив породження нового предмета й визначення релевантних методів його вивчення, у зв'язку із чим було запропоновано й апробовано поєднання методів прототипного опису й етимологічного аналізу із застосуванням прийому інтерпретації. Представлено й обґрунтовано принципи опису семантики засобів вираження поняття «відсутність», що проведені з урахуванням синхронічного та діяхронічного підходів.

Аргументовано теоретичні положення про те, що мовна семантика зумовлена граматикою, а лексико-дериваційні трансформації відбуваються на основі, підготовленій граматикою. Уперше розглянуто лінгвокогнітивні моделі формування семантики поняття «відсутність» на основі прототипів *нет* і *без*. Унаслідок когнітивного аналізу встановлено когнітивний зв'язок зазначених прототипів з їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями, що створені на основі психологічного процесу апперцепції. По-новому – з когнітивного погляду – кваліфіковано історичні дані появи вторинних номінацій із семою 'відсутність'. Семантичний результат діяхронічного процесу утворення репрезентантів поняття «відсутність» у російській мові пояснено внаслідок аналізу аналогічних утворень в інших мовах, передусім в українській мові як генетично близькій. На основі аналізу взаємовпливу мов уперше виявлено нові типи референції та референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій поняття «відсутність» у російській мові.

Застосування принципів когнітивної науки – експланаторності, антропоцентризму, функціоналізму, експансіонізму – для дослідження

семантики засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові уможливило теоретичні узагальнення про когнітивні процеси формування абстрактних понять і їхньої вербальної (лексичної і граматичної) і невербальної репрезентації.

Ключові слова: поняття «відсутність», когнітивна лінгвістика, методи прототипного опису й етимологічного аналізу, методологія культурного трансферу, прийом інтерпретації, внутрішня форма слова, вторинні номінації.

АННОТАЦИЯ

Радчук О.В. Семантика средств выражения понятия «отсутствие» в русском языке: лингвокогнитивный аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепр, 2020.

В диссертации обобщается ряд научных проблем, развивающих теорию когнитивной семантики. На основе разработанной теоретико-методологической базы исследования осуществлено описание семантики вербальных и невербальных средств выражения понятия «отсутствие» в русском языке и представлен анализ указанного абстракта в лингвокогнитивном аспекте.

Впервые в русистике объектом исследования становится дискурсивное отражение понятия «отсутствие» в знаковых единицах системы русского языка. Новый объект исследования повлек порождение нового предмета и определения релевантных методов его изучения, в связи с чем было предложено и апробировано соединение методов прототипического описания и этимологического анализа с применением приема интерпретации. В диссертационной работе представлены и обоснованы принципы описания семантики способов выражения понятия «отсутствие», проводимые с учетом синхронического и диахронического подходов.

Акцентируется внимание на том, что понятие «отсутствие» заложено в онтологических принципах и отражено на кванторной шкале существования. Утверждается, что человек на основе восприятия, переработки знаний и логического осмысления опыта вербализировал важные для его существования понятия. Доказано, что понятия «наличие» vs «отсутствие» оказались связаны со способами лексической и грамматической маркировки значимости в системе русского языка.

На основе бинарного противопоставления «наличие» vs «отсутствие», имеющего онтологические корни, осуществлено комплексное когнитивное исследование абстрактного понятия «отсутствие» в системе русского языка. На материале понятия «отсутствие» разработана методика анализа абстрактных понятий, которую можно применять к анализу других базовых понятий мироустройства и системы языка. В плане методологии впервые использовано соединение психологического и исторического векторов

исследования с социокультурным, применена методология культурного трансфера, разработанная французскими лингвистами, методологическая база исследования дала возможность выявить и описать лексико-деривационные и грамматические механизмы формирования понятия «отсутствие».

Аргументируются теоретические положения о том, что языковая семантика обусловлена грамматикой, а лексико-деривационные трансформации происходят на основе, подготовленной грамматикой. Впервые рассмотрены лингвокогнитивные модели формирования семантики понятия «отсутствие» на основе прототипов *нет* и *без*. С помощью когнитивного анализа установлена связь указанных прототипов с их репрезентантами – первичными и вторичными номинациями, созданными на основе психологического процесса апперцепции. По-новому – с когнитивной точки зрения – квалифицируются исторические данные появления вторичных номинаций с семой 'отсутствие'. Семантический результат диахронического процесса образования репрезентантов понятия «отсутствие» в русском языке поясняется с помощью анализа аналогичных образований в других языках, в первую очередь в украинском языке как генетически близком. На основе анализа взаимовлияния языков впервые были выявлены новые типы референции и референциальных цепочек в формировании репрезентаций понятия «отсутствие» в русском языке.

Использование принципов когнитивной науки – экспланаторности, антропоцентризма, функционализма, экспансионизма – для исследования семантики способов выражения понятия «отсутствие» в русском языке позволило сделать теоретические обобщения о когнитивных процессах формирования абстрактных понятий и их вербальной (лексической и грамматической) и невербальной репрезентации.

Ключевые слова: понятие «отсутствие», когнитивная лингвистика, методы прототипического описания и этимологического анализа, методология культурного трансфера, прием интерпретации, внутренняя форма слова, вторичные номинации.

ABSTRACT

Radchuk O.V. Semantics of the Means of Representing the Notion of *Absence* in Russian: Linguocognitive Aspect. – As a manuscript.

The thesis for the scientific degree of the Doctor of Philological sciences in speciality 10.02.02 – the Russian language. – Oles Gonchar Dnipro National University. – Dnipro, 2020.

The thesis generalizes a number of scientific problems that further develop the theory of cognitive semantics. On the research theoretical and methodological basis, the semantics of verbal and non-verbal means of representing the notion of *absence* in Russian is described and the above-mentioned abstract is analyzed within the linguocognitive framework.

For the first time in Russian linguistics the object of the research is discourse representation of the notion of absence by the units of the Russian language system. The new research object led to identifying the new research subject and finding relevant means of studying it. Thus, combining the methods of prototype description and etymological analysis with the use of interpretation technique was suggested and approved. The thesis underpins the principles of describing the semantics of the means expressing the notion of *absence* by applying both synchronous and diachronous approaches.

The thesis claims that language semantics is predetermined by grammar and lexical and derivational transformations happen on the basis prepared by grammar. Linguocognitive models of forming the semantics of the notion of absence based on the prototypes *нет* and *без* are considered for the first time. As a result of their cognitive analysis, certain cognitive correlation of the above-mentioned prototypes and their representations – primary nominations and secondary ones created on the basis of the psychological process of apperception has been traced. The historical data of appearance of secondary nominations with the sense of ‘absence’ have been interpreted in a new way from the cognitive point of view. The semantic result of the diachronous process of forming representations of the notion of *absence* in Russian is explained by analogy with similar representations in other languages, mainly in Ukrainian as a genetically cognate. By analyzing mutual language influence, some new types of reference and referential chains in forming representations of the notion of *absence* in Russian have been traced for the first time.

Using the cognitive scientific principles – explanations, anthropocentrism, functionalism, expansion – for researching into the semantics of the means of expressing the notion of *absence* in Russian made it possible to deduce theoretical conclusions as to cognitive processes of forming abstract notions and their verbal (lexical and grammatical) and non-verbal representation.

Key words: the notion of *absence*, cognitive linguistics, methods of prototype description and etymological analysis, cultural transfer methodology, interpretation technique, inner form of a word, secondary nominations.

Радчук Ольга Вячеславівна
Семантика засобів вираження поняття «відсутність»
у російській мові: лінгвокогнітивний аспект
Автореферат дисертації на здобуття
наукового ступеня доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Відповідальний за випуск:
доктор філологічних наук, доцент
Скоробогатова Олена Олександрівна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Підписано до друку 11.03.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311
Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 941249 від 28.01.2003 р.

